

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Savaşların Sivillere Etkileri (1587-1629 Osmanlı-Safevî Mücadelesi Örneği)

Effects of Wars on Civilians (1587-1629 Ottoman-Safavid Struggle Example)

Mehmet DEMİRTAŞ*

Öz

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de savaşların en çok etkilediği kitlelerin savaş dışı unsurlar yani siviller olduğu son yaşanan gelişmeler bir kez daha göstermiştir. Özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile başlayan Rusya-Ukrayna mücadelesinde de bu durumu görmek mümkündür. Şah I. Abbas Mirza dönemine denk gelen 1587-1629 yılları arasında Osmanlı Tahtında III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa (1617-1618/1622-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640) bulunmuştur. 1587-1629 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında da çok sayıda savaş meydana gelmiş ve bu savaşlar sivillerin büyük zorluklar yaşamasına sebep olmuştur. Bu süreçte binlerce insan hayatını kaybetmiş veya yaralanmışken, binlercesi yurdunu terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır. Yine bu savaşlar sebebiyle yerleşim yerleri yağmalanmış, yıkılmış, insanların geçim kaynaklarının başında gelen tarım alanları tahrip edilmiş, zirâî üretim yıllar boyu kesintiye uğramıştır. Her iki tarafın, sivillerin hayatını çekilmez hale getiren faaliyetlerinin yanı sıra özellikle savaşların oluşturduğu güvensiz ortamdan kaynaklanan iç karışıklardan da bu durumu daha da zorlaştırdığı görülmüştür. Bu çalışmada 1587-1629 tarihleri arasında Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında meydana gelen savaşların yaşandığı süreçte, her iki ülkedeki sivillerin hayatı üzerindeki etkileri, örnek olaylar üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şah I. Abbas Dönemi, Osmanlı-Safevî Savaşları, Sivillerin Hayatı, Yerleşim Yerlerinin Tahribatı, İç Karışıklıklar

Abstract

Recent developments have shown once again that the masses most affected by wars today, as in the past, are non-combat elements, namely civilians. It is possible to see this situation especially in the Russia-Ukraine struggle, which started with the occupation of Ukraine by Russia. Between the years 1587-1629, which coincides with the period of Shah Abbas I Mirza, III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), Ahmed I (1603-1617), Mustafa I (1617-1618/1622-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640) was found. Between the years 1587-1629, many wars took place between the Ottoman Empire and the Safavids, and these wars caused great difficulties for the civilians. While thousands of people lost their lives or were injured in this process, thousands of them had to leave their homeland and migrate. Again, because of these wars, settlements were looted and destroyed, agricultural areas, which are the main sources of livelihood of

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, demirtasm@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3163-8803.

Atıf için: Demirtaş, Mehmet (2022). "Savaşların Sivillere Etkileri (1587-1629): Osmanlı-Safevî Mücadelesi Örneği". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. 3: 41-56.

people, were destroyed, and agricultural production was interrupted for years. In addition to the activities of both sides that made the lives of civilians unbearable, it was seen that the internal turmoil caused by the insecure environment created by the wars made this situation even more difficult. In this study, the effects of the wars between the Ottoman Empire and the Safavids during the reign of Shah Abbas I on the lives of civilians in both countries were tried to be evaluated through case studies.

Keywords: The Period of Shah Abbas I, Ottoman-Safavid Wars, Civilian Life, Destruction of Settlements, Internal Conflicts

Giriş

Osmanlı-Devleti ile Safevîler arasında 1587-1629 tarihleri arasında yaşanan savaşlar döneminde Safevî tahtında Şah I. Abbas Mirza bulunmaktaydı. Şah Tahmasb'ın torunu ve Şah Muhammed Hudabende'nin oğlu olan Şah I. Abbas Mirza, babasının valiliği sırasında 1571'de Herat'ta dünyaya gelmiştir. Şiraz Valisi olan Muhammed Hudabende, II. İsmail'in ölümünden sonra Türkmen Emirlerinin desteği ile Safevî tahtına çıkmıştır. Şahın gerek çok dirayetsiz bir yönetici olması gerekse gözlerinin iyi görmemesi, devlet yönetiminde karısı Begüm'ün yanı sıra Türkmen emirlerinin de söz sahibi olmasına yol açmıştır. Begüm'ün 1579'da Horasan emirleri tarafından öldürülmesi ile bu beylerin etkisi daha da artmış ve henüz 10 yaşında olan Abbas Mirza Safevî tahtına çıkarılmış ancak beyler arasındaki mücadele sebebiyle bu durum uzun süreli olmamıştır. Abbas Mirza'nın gerçek saltanatı 17 yaşında iken 1587 yılında başlamıştır (Sümer, 1988: 17).

Safevî tahtına oturan Şah Abbas Mirza'nın dış politikada çok önemli meselelerle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Bu çerçevede Şah I. Abbas'ı dışarıda en çok meşgul eden konu Safevî devletinin doğuda ve batıda uğramış olduğu toprak kayıpları idi. Şah I. Abbas Mirza Safevî tahtına çıktığında Osmanlı Devleti'nin başında III. Murad bulunmaktaydı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan üzerindeki baskıları artmıştı. Nitekim 1590'da İstanbul'da imzalanan Ferhat Paşa antlaşmasıyla Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ, Gence, Bağdat, Luristan, Kürdistan, Tebriz, Karacadağ, Nihavend, Şehrizar bölgeleri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Gündüz, 2008: 454; Bayatlı, 1999: 188; Kütükoğlu, 1993: 203-204).

Şah I. Abbas Mirza'nın, tahta çıktığında içeride öncelikli olarak bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede ilk anda düzeni sağlaması gerekmişti. Bu maksatla düzen için tehdit olarak gördüğü Ali Kuli Han, Esmâ Han ve Solak Mehmed Han gibi ümerâdan önemli kişileri öldürmüş, ailesinden birçok kişiyi hapsedmişti. Bunun yanı sıra savaşa hazırlık yapmak üzere babasını on bin askerle Horasan'a göndermiş ve kendisi de asker toplamaya başlamıştı (BOA. DVNS. MHM. d-63/24, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/25, 15 Safer 996/15 Ocak 1588. BOA. DVNS. MHM. d-63/63, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/65, 22 Safer 996/22 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/58, 23 Rebiyyülevvel 996/21 Şubat 1588).

Bu arada düzenli ve modern bir ordu kuran Şah Abbas yönetim merkezini de Kazvin'den İsfahan'a taşımış ve burada çok önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmişti. Avrupa ile ticarî faaliyetleri geliştirerek, devletin gelirlerini ve refah seviyesini arttırmaya başlayan Şah Abbas, böylece devletini dünya siyasetinde daha etkin bir duruma getirmeye çalışmıştır. Bu maksat doğrultusunda önce iç güvenliği sağlamayı, yeni yollar yaptırarak iç ticareti canlandırmayı başaran Şah Abbas, Hıristiyan tüccarlara sağladığı kolaylıklarla da İran'ın dış ticaretini geliştirmeye gayret etmiştir (İskender Bey Münşî, 2019: 43; Nejad, 1986: 66, 68, 76, 77; Savory, 2021: 86; Aydoğmuşoğlu, 2012: 366; Haneda,

2016: 126). Bu dönemde İngiliz ve Hollandalı tüccarların başkentte temsilcilik açmalarına izin verilmiş ve onlara ayrıca geniş kapitülasyonlar tanınmıştır (Gündüz, 2008: 454). Böylece Şah Abbas'ın, elden çıkmış bulunan toprakları geri alması için şartlar daha elverişli hale gelmiştir.

Safevî tarihinin en kudretli şahlarından biri olan I. Abbas Mirza saltanatının ilk yıllarında Osmanlı Devleti'ne bazı tavizler vererek zaman kazanmaya çalışmış ve bu süre zarfında Safevî Devletini güçlendirmeye gayret etmiştir. Osmanlı Devleti ile yapılan Ferhat Paşa Antlaşması ile batıdan gelebilecek tehlikelerden şimdilik kurtulmuş olan Şahın bundan sonraki hedefi, ülkedeki iç isyanları bastırmak olmuştur. Bununla birlikte Safevî tahtında tam bir istikrar sağlanmışken Osmanlı tahtında aynı dönemde, I. Mustafa iki kez olmak üzere altı kez padişah değişikliği yaşamıştı. Osmanlı Devleti bu dönemde bir taraftan içerideki çeşitli isyan hareketleri ile uğraşırken bir taraftan İran savaşlarının yanı sıra Avusturya ve Lehistan Savaşlarında başarı elde etmeye gayret etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlıların da barış yapmaya ihtiyacı vardı. Hatta Osmanlı Devleti'nin bir barışa adeta mecbur olmasının çok kuvvetli gerekçeleri mevcuttu. Bu gerekçeler aynı zamanda, savaşların sivillerin hayatı üzerindeki etkilerini açıklamaya yarayacak türdendir.

Osmanlı Devleti uzun süren seferler sebebiyle mali açıdan sıkıntıya girmişti. Ancak konumuz bakımından daha önemli olanı ise, ele geçirilen ülkelerden elde edilecek kazancın, bu ülkelerdeki reyanın perişan vaziyeti sebebiyle onların muhafazası için yapılan masrafı karşılayamamasıydı. Çok geniş topraklar ele geçirildiği halde buralardan elde edilen gelirin, buradaki halkın masraflarını karşılamaya yetmemesi, halkın sefaletinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Savaş bölgelerindeki askerlerin firarı ve zaman zaman isyanı da aynı zamanda sivilleri de mağdur etmekteydi (Kütükoğlu, 1993: 195).

Şah Abbas öncelikle, bu dönemde İran'ın batı ve kuzeybatı kesimlerinde, Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine zemin hazırlayan (Soofızadeh, 2018: 168) ve doğuda Horasan bölgesine sürekli saldırı düzenleyen Özbekleri etkisiz hale getirmiştir (İskender Bey Münşî, 2019: 43; Nejad, 1986: 66, 68, 76, 77; Savory, 2021: 86; Aydoğmuşoğlu, 2012: 366; Haneda, 2016: 126). Artık Şahın hesabı, Osmanlıya kaptırılmış olan toprakları geri almaktı. Ne var ki, bunun için şartların daha elverişli hale gelmesi gerekmiştir. Nitekim Şah I. Abbas'ın, 1588 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş bulunan toprakların geri alınması için faaliyetlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bu dönemde Şah, Tebriz ve Van başta olmak üzere bölgede Safevî hâkimiyetini tesis etmek için Osmanlı Devleti'nin kontrolünde bulunan topraklara çeşitli saldırılar düzenlemiştir (Gündüz, 2008: 454).

Şah Abbas'ın, Osmanlı Devleti ile yapılmış bulunan barış antlaşmasını bozarak topraklarını geri almaya çalışması için Osmanlı'nın iç işlerinin bozulmasını, sınır boylarında bazı karışıklıkların meydana gelmesini ve güvenliğin zedelenmesini beklediği görülmektedir. Bu çerçevede Erivan muhasarası sırasında Anadolu'daki bazı oymakların Şah Abbas'a katılmaları, Celâlî İsyanları, Kürtlerin ayaklanması, sınır boylarındaki paşaların ve hâkimlerin Kızılbaşlara uygunsuz davranmaları Osmanlı'nın içişlerinin karıştığını gösteren emareler olarak kabul edilebilirdi (Hasanî, 2003: 23).

Savaş Şartlarının Doğurduğu Sonuçlar ve Sivillerin Yaşadığı Sıkıntılar

Savaşların, sivillerin hayatını zorlaştıran en ciddi tehditler olduğu açıktır. Osmanlı-Safevî çatışmalarının meydana geldiği süreçte bu tehditler savaş ihtimali ile birlikte ortaya çıkmakta ve savaşların başlaması ile de artarak devam etmekteydi. Bu durum savaşların sona ermesinden yıllar sonra bile sürmekteydi. Osmanlı-Safevî Savaşları arifesinde halkın sefaletine yol açacak olan ilk uygulamalar vergilerin arttırılması olmuştur. Bu anlamda Osmanlı memleketinde tekalif-i divâniye vergilerinde büyük bir artış meydana geldiği gibi bu vergi sürekli alınmaya başlamıştır. Bu dönemde gerek merkezi otoritede meydana gelen gevşeme gerekse taşrada, savaş ortamının da bir sonucu olarak disiplinin bozulmuş olması yerel yöneticilerin ve görevlilerin kural tanımayan davranışlarında bir artış meydana getirmişti. Bu dönemde vergi memurlarının halktan fazla para almaları da sürekli gündemi meşgul etmiş ve halkın ödeme gücünün neredeyse tamamen ortadan kalktığı görülmüştür (İnalçık, 2000: 138-139; Akdağ, 1999: 57, 281, 290). Savaş ortamının doğurduğu olumsuz ekonomik şartlar İran'da da, Osmanlı memleketindekine benzer bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında XVII. yüzyıl başlarında meydana gelen savaşlar dolayısıyla İran'da vergilerde büyük artış meydana gelmiştir (Arakel, 2005: 32-33).

Savaşların şartlarının hüküm sürdüğü ortamda sadece karşı tarafın askerleri değil aynı zamanda devletlerin kendi askerleri de çeşitli taşkınlıklar yaparak yerleşim yerlerine ve halka büyük zararlar vermekteydi. Nitekim Tebriz'de bulunan Osmanlı askerleri arasında büyük bir zahire darlığı meydana gelmişti (BOA. DVNS. MHM. d-61/76, 14 Receb 994/01 Temmuz 1586). Dolayısıyla açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan askerlerin çeşitli sıkıntılara sebebiyet verebileceklerine dair en iyi örneklerden biri, Osmanlı ordusunda görev yapmakta olan bazı askerlerin ihtiyaçları karşılanamadığı için yaptıkları taşkınlıklar ve bunun doğurduğu sonuçlardır. Bu süreçte Tebriz muhafazasında bulunan sipahiler ve yeniçeriler ile bazı eşkıyalar gruplar halinde Revan'a saldırarak büyük zararlar vermekteydiler. Bu saldırılar sonucunda ticarî hayatın kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Bu durumun anlatıldığı bir arşiv kaydında, yaşanan mezâlimin tarihte benzerinin görülmediği, söz konusu kişilerin saldırıları sonucunda çarşı-pazarın kapandığı ve halkın yerlerini terk ettiği vurgulanarak, bunun sonucunda memleketin boşaldığı bilgisi verilmektedir (BOA. DVNS. MHM. d-63/49, 25 Muharrem 996/26 Aralık 1587. BOA. DVNS. MHM. d-63/62, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/64, 15 Safer 996/15 Ocak 1588).¹

Benzer bir durumun Van'da da yaşandığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre o esnada Van'da bulunan Tebriz Kadısı Muslihiddin'in arızasında, Tebriz sipahi ve yeniçerilerinin akın akın Van'a gelerek halka yönelik saldırılar gerçekleştirdikleri, mallarını gasp ettikleri, halkın bundan dolayı perişan duruma düştüğü ve Van'ı terk ettiği, dolayısıyla şehrin harabeye döndüğü vurgulanmaktadır. Kadı, aynı zamanda Cafer Paşa'nın barıştan yana olmadığı yönünde iddialar da ileri sürerek, şayet Van muhafazası o esnada Van'da bulunan Karaman Beylerbeyi Mehmed Bey'e verilirse halkın üzerindeki

¹ "Kürdistan'da olan mezalim ve fitrat tarihte olmamıştır. Tebriz'de olan sipahi ve yeniçeriler ve sair eşkıya bölük bölük Revan'ı vurup avrat ve oğlan çekip fesat etmekle çarşı ve pazar kapanıp reaya firar edip memleket hali kalmıştır". Bu durumun önüne geçmek için çeşitli tedbirler alınması kararlaştırılmıştı. Bu çerçevede bölgede görevli askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli para ve zahire sevk edilmişti. Bunun yanı sıra özellikle kış mevsimini ve sefer zamanlarını beklemezsizin gerekli zahirenin uygun zaman ve şartlarda temin edilmesi ve israfın önüne geçilmesi için Ferhad Paşa ile işbirliği yapması, Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'dan istenmişti.

zulmün sona ereceğini ön görmüştü. Bu sırada mevsim şartları da durumu daha fazla zorlaştırmıştı. Zahire temini için halkın yanı sıra yük hayvanlarına, ip ve çuvala ihtiyaç vardı. Bunların temini kış mevsiminde mümkün değildi. Zahire temin edildikten sonra mağduriyetin ortadan kalkacağı, ancak zahire teminin zamanında yapılmasının şart olduğu ifade edilerek, zahirenin zamanında ambarlara konulmaması halinde özellikle kış mevsiminde ve düşmanın harekete geçtiği sırada ciddi sıkıntılar yaşanacağı vurgulanmıştır (BOA. DVNS. MHM. d-63/49, BOA. DVNS. MHM. d-63/62, 10 Safer 996/10 Ocak 1588).

Bu sebeple Safevî ordusu harekete geçmeden önce bazı tedbirlerin alınması ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede Şah I. Abbas Mirza'nın faaliyetlerine engel olmak için öncelikle Şahın niyetinin ne olduğunu anlamak oldukça önem arz etmekteydi. Nitekim Doğu Vilâyetleri Serdârı Ferhad Paşa'nın en önemli görevleri arasında bu durum gelmiştir. Ferhad Paşa bunun için bölgede keşif faaliyetleri yaparak durumu anlamaya çalışmış, bir taraftan da casuslar görevlendirerek bilgi almak istemiştir. Edindiği bilgileri merkeze ileten Ferhad Paşa, bu konuda henüz kesin bir kanaate varamadığını, Şah I. Abbas'ın Horasan'dan Kazvin'e geldiğini ancak niyetinin ne olduğunun henüz anlayamadığını bildirmiştir. Bu konuya dair çeşitli arşiv kayıtları mevcuttur. Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'ya gönderilen bir emirde bu duruma işaret edilerek, Şah Abbas'ın niyetinin barış mı yoksa savaş mı olduğu yönünde kesin bir bilginin olmadığı şeklinde ifadeler yer almaktadır (BOA. DVNS. MHM. d-63/49). Ancak buna rağmen gerekli tedbirlerin alınması, olası bir saldırıda hazırlıksız yakalanmasının önüne geçebileceğinden gerekli hassasiyet gösterilmişti. Bu sebeple Ferhad Paşa, Şah I. Abbas'ın muhtemel saldırılarına karşı direnç oluşturmak amacıyla bölgedeki kaleleri güçlendirme yoluna gitmiştir (BOA. DVNS. MHM. d-63/52, 23 Safer 996/23 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-64/573, 29 Cemaziyelahir 996/26 Mayıs 1588).

Cafer Paşa da ayrıca birtakım tedbirler alarak hazırlıklı olmaya gayret etmekteydi. Bu maksatla Van bölgesindeki ümerâya mektuplar göndererek hazır bulunmalarını istemiş ve gaflet içinde olmamaları konusunda onları uyarılmıştı. Yine Erciş'teki ambarlarda bulunan zahirenin Tebriz'e nakledilmesi, Diyarbekir'den on altı bin kile nüzülün onun yerine konulması talimatını vermişti. Ayrıca Tebriz'de bulunan silahların da kullanılamaz hale getirildiği, bu sebeple bin kantar barut ve bin adet tüfek gönderilmesi istenmişti (BOA. DVNS. MHM. d-63/62). Böylece bir taraftan halkın sefaletini arttıran askerlerin ihtiyaçlarını karşılayarak onlardan kaynaklanan sıkıntıların önüne geçmek diğer taraftan da onları savaşa hazır hale getirmek istemişti

Savaş ihtimali belirdiğinde özellikle ülkede düzen ve disiplinde bozulmalar görüldüğünden, bu durum beraberinde bir takım şiddet olaylarını getirmekteydi. Bu durum Osmanlı ülkesi için de geçerliydi. Nitekim bu şartlar altında memleketin çeşitli yerlerinde ortaya çıkan Celâlî isyanlarının giderek yaygınlaştığı ve bu durumun sivillerin hayatını çekilmez hale getirdiği görülmektedir. Bu çerçevede Celâlî asilerinin halkın mallarını yağmaladığı, yerleşim yerlerine zarar verdikleri sıklıkla görülen bir durum olmuştur (Arakel, 2005: 32-33). Savaş ortamının daha da körüklediği Celâlî olayları, Andolu'da halkın mağduriyetini daha da arttırmıştı. Ağrı bölgesindeki neredeyse bütün yerleşim birimlerinde şiddet olayları yüzünden çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, binlercesi memleketini terk ederek başka yerlere göç etmişken, araziler ve ekili alanlar talan edilmiş, hayvanlara el konulmuştu. Anadolu şehirlerinin birçoğunda benzer durumlar yaşanmış, halk perişan bir vaziyete düşmüştü. 1606-1610 yılları arasında yaklaşık dört yılı aşkın bir süre kıtlıklar hüküm sürmüştü, fakirlik had safhaya

ulaşmıştı. Öyle ki, söz konusu bölgelerde ölü eti yemek zorunda kalındığına dair iddialar bile mevcuttur (Arakel, 2005: 68-72).

Halkın mağduriyetine yol açan başka bir mesele de devlet görevlilerinin istismarlarıydı. Ordu seferde bulunduğu Anadolu'da Celâlî İsyânlarını yatıştırmak üzere görevlendirilen il erleri ve bazı vilâyet idarecileri düzeni sağlamak yerine tersine halkı soymaya ve eziyet etmeye başlamışlardı. Bu durum şehirlerde, kasaba ve köylerde halkın mağduriyetini daha da artırmıştı. Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde, kasaba ve köylerinde gerek bu istismarlar gerekse Celâlî şiddeti sebebiyle köylüler tarım yapmaktan vaz geçerek leventliğe başlamışlardı. Kars, Çıldır gibi sınır bölgelerinde İran savaşlarının başladığı günden itibaren kapıkulu zorbalığı zirveye çıkmıştı. Bu asker grupları görev yaptıkları yerlerde halkı soymakta ve eziyet etmekteydiler. Gerek kargaşa ortamı gerekse üretimin düşmesi kıtlık ve hayat pahalılığını beraberinde getirmişti. Nitekim 1607'de alınan bir kararla hububat alım ve satımı vesikaya bağlanmıştı (Akdağ, 1999: 57, 58, 281, 290, 455).

Osmanlı-Safevî savaşlarında özellikle sınır eyaletleri ve Azerbaycan büyük bir tahribata uğramaktaydı. Savaş alanı haline gelen ve iki devlet arasında sıklıkla el değiştiren bu bölgelerde yaşayan halkın büyük zorluklar yaşaması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı-Safevî savaşlarının önemli bir bölümü Azerbaycan topraklarında meydana gelmiştir. Bu sebeple Azerbaycan'da birçok bölge tahrip olmaktadır. Özellikle orduların geri çekilmesi sürecinde düşman ordularının yararlanmasını engellemek üzere geçilen bölgelerdeki adeta her şey yok edildiğinden söz konusu yerler harabe haline gelmekteydi. Dolayısıyla kendi coğrafyasında yaşama imkânını kaybeden insanların başka yerlere göç etmesi kaçınılmaz olmuştu. XVII. yüzyıl başlarındaki Osmanlı-Safevî savaşları yüzünden Azerbaycan ahalisinin önemli bir kısmı yaşadığı yerleri terk ederek başka yerlere göç etmişti (Aydoğmuşoğlu, 2011: 265). Bu savaşların yaşandığı dönemde Osmanlı ordusunun harekât sahasında yaşamakta olan Şiî nüfus Osmanlı idaresi altına girmek istemediğinden, bulunduğu yerleri terk ederek göç etmiş, parasız ve erzaksız kalan Osmanlı askerlerinin köylüye yaptığı zoralmalar tarımsal faaliyetlerde belirgin bir çöküşe yol açmıştı (İnalçık, 2000: 138-139). Halkın göç etmek dışında bir seçeneğinin kalmamasına yol açan olaylara örnek teşkil edebilecek başka bir gelişme de 1610 tarihinde yaşanmıştır. Kuyucu Murat Paşanın Celâlî olayları dolayısıyla başlattığı harekâtı haber alan Şah Abbas, Erivan Beylerbeyi Emir Gûna Han ve Karabağ Beylerbeyi Muhammed Han'a emir vererek, Erzurum-Van arasındaki tüm ekili alanları tahrip etmelerini istemişti (Aydoğmuşoğlu, 2011: 265). Şah Abbas da ordusuyla harekete geçerek Erzurum yolu üzerindeki bütün şehir ve kasabaları yakıp yıkmıştı (Nejad, 1986: 178). Dolayısıyla halkın en önemli geçim kaynağı olan tarımsal faaliyetler bu coğrafyada da durma noktasına gelmiş ve geçim derdine düşen bölge ahalisi başka yerlere göç ederek hayatta kalmak için mücadele vermeye başlamıştı.

Savaşlar arifesinde ve süresinde ordular tarafından seferin yapılacağı bölgelerde halkın mağduriyetine yol açan yağma hareketleri sıklıkla görülen bir durumdu. Cafer Paşanın Revan bölgesinde gerçekleştirdiği yağma faaliyetini bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Buna göre ikinci Acem seferine katılmak üzere harekete geçen Hadım Cafer Paşa ordusu ile beraber Revan ve Gence bölgesini yağmalayarak tahrip etmiştir (Özçelik, 2021: 142, 143). Yine Cigalazâde Sinan Paşa Hemedan bölgesine, Hemedan hâkimi Şamlu Korhmas Han'a karşı sefere çıktığı sırada şehri ele geçirdikten sonra yağmalamış, halk perişan bir vaziyette ovalara ve ıssız yerlere kaçmak zorunda kalmıştı. Benzer uygulamalar İranlılar tarafından da yapılmaktaydı. Bunlardan biri Şah I. Abbas'ın Tekelu aşireti ile ilgili aldığı karar ve yaptığı uygulamaydı. Buna göre Osmanlı Devleti'nin safına

geçtikleri için Tekelu Aşireti mensuplarının cezalandırılmasına ferman çıkaran Şah I. Abbas bu aşirete mensup çok sayıda kişiyi öldürmüştü (İskender Bey Münşî, 2019: 39, 192, 193).

Osmanlı-Safevî savaşlarının oluşturduğu kargaşa ortamında Özbeklerin Safevî ülkesindeki taşkınlıklarında da artış meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde Safevîlerle Özbekler arasındaki mücadelelerde de birçok kez siviller zarar görmüş ve Özbekler yerleşim yerlerini yağmalamışlardı. Özellikle Özbeklerin Herat şehrini ve kalesini kuşattığı dönemlerde şehirde büyük bir sefalet meydana gelmiş, hastalıklar ve ölümler vukû bulmuştu. Kuşatmanın uzaması sebebiyle şehirde yiyecek sıkıntısı baş göstermiş, hastalıklar artmış, hastalık halktan askerlere, onlardan da seçkin zümreye sıçramıştı. Her gün birçok Türk ve Tacik bu hastalıktan hayatını kaybetmişti. Nihayet şehir Özbekler tarafından ele geçirilmişti. Özbek Hanı Abdullah, teslim olmaları karşılığında kendilerine dokunmayacağına söz verdiği halde kaleden dışarı çıkıp teslim olan Kızılbaşları öldürmekten kaçınmamıştı. Hatta Abdullah Han bütün Kızılbaşların öldürülmeleri emrini vermiş, emir yerine getirilirken o kadar ileri gidilmişti ki, Kızılbaşlarla birlikte onlara muhalif ve Özbeklerle aynı mezhepten olmalarına rağmen bazı Tacikler de öldürülmüştü. Bununla da yetinmeyen Özbekler şehri yağma etmişlerdi. Şamlu Aşiretinin kadın ve çocukları esir edilerek Maverâünnehir'e götürülmüşlerdi. Askerler Şamlu eşrafının kadınlarını, takılarının ve eşyalarının yerlerini söyletme için işkenceye tabi tutmuşlardı. Bunların birçoğu takılarını ve elbiselerini vererek çıplak kalmış, buna rağmen bu beladan çok az insan kurtulabilmişti. Bunlar da çeşitli yerlerde saklanarak ve geceleri de buldukları yerlerden çıkıp ovalara kaçarak canlarını kurtarmayı başarmışlardı. Bunun yanı sıra bu süre zarfında rafizî öldürmek yaygın hale gelmiş, bir kısım sünnî de rafizî diye öldürülmüştü. İftiralarla birçok insan rafizî diye şikâyet edilmiş ve Hanefî kadı da bunların idamına karar vermekte bir sakınca görmemişti. Özbeklerin Meşhed bölgesindeki zulmünün önüne geçmek için âlimler Abdullah Han'a mektuplar yazarak onu bu gayri insanî faaliyetten vaz geçirmeye çalışmışlardı. Ancak Meşhed tamamen Özbeklerin eline geçtiğinde Özbek komutanı Abdülmümin Han tarafından şehirde büyük çaplı katliamlar yapılmış, çok sayıda âlim, seyyid bu esnada hayatını kaybetmişti. Malları ellerinden alındıktan sonra siviller işkencelerle öldürülmüş, kutsal mekânlar yağmaya tabi tutulmuştu (İskender Bey Münşî, 2019: 14-17, 47, 170).

Meşhed şehrini yağmaya tabi tutan Abdullah Han'ın askerleri Şiîler için kutsal mekânlar arasına yer alan sekizinci İmam Rıza'nın türbesini yağmalamaktan kaçınmamışlardır (Aydoğmuşoğlu, 2011: 266). Bu sırada Kuran-ı Kerimler başta olmak çok değerli kitapların bulunduğu kütüphaneler yağmalanmış, kitaplar yakılmıştı. Yağma bittiğinde çok az sayıda insan şehirden sağ çıkmayı başarmıştı. Sağ kurtulabilenler daha sonra geri döndüklerinde yeni baskılara maruz kalmış, kadınlar ve çocuklar esir olarak Maverâünnehir'e götürülüp satılmıştı. Yine Safevîlere ait Sebzvar şehrini ele geçiren Özbeklerin şehirdeki süt çocuklarını dahi katlettikleri bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (İskender Bey Münşî, 2019: 14-17, 47, 170). Özbek Hanı II. Abdullah'ın, ele geçirdiği bölgeleri yağmalayarak halkın mağduriyetine yol açan bu davranışları Şah I. Abbas tarafından Osmanlı Devleti'ne şikâyet edilerek durumun önüne geçilmeye çalışılmıştır (Selânikî, 1999: 216, 217). Bunun üzerine Ferhat Paşa Özbeklerden, Safevîlere yönelik saldırılarını durdurmalarını istemişti (Kılıç, 1999: 55).

Özbekler Şah I. Abbas tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra şahın orduları daha rahat hareket etme imkânı bulmuşlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'ne karşı Şaha hareket kabiliyeti kazandırdığı hâkimiyetinin pekişmesini sağlamıştır. Nitekim Şah I. Abbas Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiş bulunan topraklarını geri almak üzere çeşitli seferler düzenlemeye başlamış ve bunların tamamında

başarılı olmuştu. Ancak bu seferler sırasında siviller büyük zararlar görmüşlerdir. Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar öncesinde tedbir maksatlı bazı uygulamalar yapan Şah I. Abbas, bu kapsamda bazı oymakları yaşadıkları bölgelerden başka yerlere göç ettirerek bunlara ait evleri ve tarlaları yaktırmıştı. Batılı kaynaklarda bu konuya dair ayrıntılar mevcuttur. Osmanlı akınlarını etkisiz hale getirmek için Şah I. Abbas'ın emriyle Osmanlı askerlerinin geçeceği güzergâhta yer alan Erzurum-Erivan-Nahçıvan-Tebriz hattındaki yerler boşaltılarak ahalisi göç ettirilmiş, tarlaları ve ağaçları ateşe verilmiş ve birçok su kuyusu zehirlenmişti (Mavor, 179: 188; Aydoğmuşoğlu, 2011: 263). Şah I. Abbas'ın sivillere yönelik başka bir tedhiş faaliyeti de, Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle ele geçirdiği yerlerdeki Sünnî halkı cezalandırmasıydı. Tebriz'i Osmanlılardan geri almak için sefere çıkan Şah I. Abbas, Osmanlı ordusunu Sufiyan yakınlarında yendikten sonra şehre girmiş, teslim olmaları halinde kendilerine dokunmayacağına söz verdiği halde sünnî ahalîyi kılıçtan geçirmiş, mallarını yağmalayarak çocukları ve kadınları esir almıştır. Bu esnada Tebriz istihkâmları, Şah Tahmasb'ın sarayı hariç olmak üzere tamamıyla yerle bir edilmişti (Kütükoğlu, 1993: 262; Nesibli, 2002: 897). Şah I. Abbas'ın Tebriz bölgesindeki reayayı katlettiği bilgisi Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. Bu durumun önüne geçmek ve askerinin zahire ihtiyacını gidermek için Bitlis Hâkimi Şeref Han ve diğer Kürt beylerinden yardım talep edildiği görülmektedir (BOA. DVNS. MHM. d-63/48, 15 Safer 996/15 Ocak 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/56, 19 Rebiyyülahir 996/18 Mart 1588, BOA. DVNS. MHM. d-63/57, 19 R 996/18 Mart 1588, BOA. DVNS. MHM. d-64/573).

Askerinin zahire ihtiyacının karşılanması bu süreçte en önemli meselelerin başında gelmekteydi. Çünkü savaş ortamının doğurduğu olumsuz şartlar ve disiplinsizliklere ayrıca askerinin zahiresiz kalması eklenmesi, yalnızca bazı asker gruplarının başına buyruk hareket etmelerine yol açmakla kalmamış, askerlerin yaşadıkları mağduriyet sebebiyle saf değiştirmelerine dahi sebep olmuştur. Tebriz'i Osmanlılardan geri almak üzere şehre giren Safevî ordusunda, Osmanlıdakine kıyasla iki kat maaş ve istihkak alacaklarını duyan birçok Osmanlı askerinin Safevî safına geçmesi bu durumu açıklamaya yarayacak önemli bir örnektir (Savory, 2021: 94).

Tebriz'in Safevîlerin eline geçtiği süreçte görüldüğü üzere yerleşim yerlerinin el değiştirdiği dönemlerde sivillerin ızdırabı artarak devam etmekteydi. 1603'te şehir el değiştirdikten sonra burada yaşamakta olan Osmanlı vatandaşı sivillere yönelik şiddet hareketleri meydana gelmiş, çok sayıda erkek öldürülmüştü. Öyle ki, yaklaşık yirmi yıl boyunca Osmanlı idaresinde kalan şehirde İranlılarla evlilikler yoluyla akrabalık bağları kurulmuş olduğu halde bu durum gözetilmeden erkekler öldürülmüştü (İskender Bey Münşî, 2019: 334, 335).

Şah I. Abbas'ın, Osmanlı Devletinden geri aldığı şehirlerdeki Osmanlı eserlerini ve binalarını yıkma kararı alması da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu uygulama her ne kadar öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sembollerini ortadan kaldırmaya yönelik ise de bu durum aynı zamanda insan emeğinin yok edilmesi, yerleşim yerlerinin yıkılarak, sâkinlerinin perişan bir duruma düşmesi ile sonuçlanmaktaydı. Tebriz'de de böyle bir yol izlenmiş, yine benzer bir uygulama Revan ve Nahçıvan kaleleri yıkılarak yapılmıştı (İskender Bey Münşî, 2019: 394). Ancak maksat ve niyet ne olursa olsun, bu durum şehirlerin tahrip olmasına ve doğal olarak halkın zarar görmesine yol açmaktaydı.

Gerek Şah I. Abbas gerekse onun bazı komutanları ele geçirdikleri yerleri tahrip etmekle yetinmemiş halka eziyet etmekten kaçınmamışlardır. 1603 tarihinde Nahçıvan şehrini geri alan Şahın

komutanlarından Zülfikâr Han Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesi ile şehirdeki Sünnî mahallesinde katliam yapmıştı. Naimâ tarihinde askerlerin yaptıkları yağma ve halka zulümleri dikkat çekici ifadelerle anlatılmaktadır: “Sünnî nâmına olanların hanelerine girdiler. Ve buldukların nehb ü gâret ve önlerine gelen reâyâyâ küllî zulm ü hasâret eylediler” (Naima, 2009: 249, 270; Kütükoğlu, 1993: 263). Sivillere yönelik bu türden faaliyetleri sadece Safevîlerle sınırlı tutmak isabetli olmayacaktır. Bu süreçte Anadolu’dan İran’a göçler olmuştu. 1603 yılında yağmacılıkları sebebiyle Silsüpür adıyla anılan 2.000 aileden meydana gelen bir grup, bir sene sonra ise kalabalık bir Safevî mürit topluluğu İran’a göç ettirilmişti. Yine Erzurum-Pasin ovasında yaşamakta olan Mukaddem Oymağının yanı sıra Beğdili boyuna mensup Gündoğmuş oymağı da İran’a göç etmek zorunda kalmıştı. Şah I. Abbas bu göçmenleri uygun yerlere yerleştirmişti (Sümer, 1988: 18; Aydoğmuşoğlu, 2011: 264; Aka, 2003: 62). Keza Osmanlı ordusunun Tebriz’deki hâkimiyeti boyunca sivillerin çeşitli sıkıntılara maruz kaldıkları bilinmektedir. Nitekim Şah I. Abbas Tebriz’i geri almak üzere şehre girdiğinde Osmanlı ordusunun kontrolündeki şehrin harap hale geldiğine şahit olmuştu. Şehirde Osmanlı istilâsı başladığında halk şehirden göç etmişti. Bina ve evlerde bir hayli zarar meydana gelmişti. Ancak yine de halk bir süre sonra geri dönmüştü. Ne var ki çoğu, malını ve mülkünü eski haliyle bulamamıştı. Bu sebeple Safevî ordusunun Tebriz’e girmesi karşında halk büyük sevinç yaşamış ve kutlamalar yapmıştı (Savory, 2021: 93, 94).

Şah Abbas’ın Erivan Kalesini kuşattığı sırada meydana gelen bazı olaylar savaşların sivillerin hayatı üzerindeki etkilerine ciddi bir örnek olarak verilebilir. Ermeni kaynaklarında Şah Abbas’ın, 1603/1604 tarihinde Erivan Kalesini kuşattığı sırada çevreyi harap hale getirdiği ve Ermenileri esarete mahkûm ettiği bilgisi yer almaktadır. Yine Erzurum taraflarına sefer düzenleyen Şah Abbas’ın askerleri bu bölgeyi tahrip etmiş, Hınıs ve Erciş dolaylarına büyük zararlar vermişti. Halkın malını ve mülkünü yağmalayan Safevî askerleri erkekleri öldürmüş, kadınları ve çocukları köleleştirerek Erivan’daki kamplara göndermişlerdi (Arakel, 2005: 29; Kütükoğlu, 1993: 268).

Şah I. Abbas Erivan Kalesini ele geçirdikten sonra Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden meydana gelen bütün yabancıların İran topraklarına sürülmesini emretmişti. Emir Gûna Han halkı Gence’den, Allahverdi Han da Artske (Adilcevaz), Arjesh (Erciş), Berki (Bargiri) ve Van’dan çıkarmıştı. Diğer hanlar halkı Arjesh, Malazgirt, Alaşkert ve Maku’dan sürmüştü. Kars, Kağızman, Basen, Erzurum ve Hınıs’tan da başka komutanlar halkı İran topraklarına göndermişlerdi. Yine Şah Tebriz’i aldığı anda orada bulunan bütün yabancıların İran’a sürülmesini emretmiş, bu emir yerine getirilmişti (Arakel, 2005: 35).

1604’te Osmanlı Devleti’nin İstanbul’dan bölgeye büyük bir ordu gönderdiği haberi üzerine Şah Erzurum ve Kars taraflarına hareket ederek bölgeyi tahrip etmişti (Savory, 2021: 94). Safevî ordusu da Osmanlı ordusunu karşılamak üzere Anadolu’ya girdiğinde Kars ve Erzurum taraflarında Hasan Kalesi denilen yerde yağma hareketlerinde bulunarak yakıp yıkmışlar, otlakları, buğday ve diğer hububatı ateşe vermişler, Ermeni ve Kızılbaşlar başta olmak üzere halktan iki üç bin kadar evi Irak taraflarına göç ettirmişler, gayrimüslimlerden yaklaşık yirmi bin kişiyi de esir almışlardı (İskender Bey Münşî, 2019: 373-375). Şah I. Abbas bu bölgeyi insansız hale getirerek halkın Osmanlı ordusuna yardım etmesini böylece engellemek istemişti. Bu maksatla bölgedeki nüfusun İran’a sürülmesini emretmiş ve bu emir yerine getirilmişti. Bu politikanın bir sonucu olarak yaz aylarını bu bölgede geçiren 2.000-3.000 civarında Ermeni ailesi de Irak-ı Acem’e zorla gönderilmişti. Nüfusu göç ettirmekle yetinmeyen Safevî komutanları evleri ve diğer barınakları ateşe vermiş, depolanmış bulunan buğday, arpa gibi bütün erzak

yok edilmişti. Böylece hem Osmanlı ordularını çaresiz bırakacaklar hem de İran'a yerleşen nüfusun gücünden yararlanacaklardı. Ayrıca bu nüfustan vergi almak gibi bir planı da devreye sokmuş olacaktı. Ermeni kaynakları bu esnada Safevî askerlerinin Ermeni nüfusuna oldukça kötü davrandığını, kimisinin kulaklarını, burunlarını ve kafalarını kestiklerini iddia etmekte, bu esnada nehirden karşı tarafa geçirdikleri nüfusun zayıf ve yüzme bilmeyenlerinin boğulduğunu ileri sürmektedirler (Arakel, 2005: 38, 39).

1603-1604'te Karabağ Safevî orduları tarafından Osmanlı Devletinden geri alınmıştı. Safevî askerleri Kacar Korcubaşı Allah Kulu Bey komutasında bu işle görevlendirilmişti. Karabağ Kalesi ve şehri ele geçirildikten sonra şehir yağmalanmış ve bol miktarda ganimet alınmıştı. Bunun yanı sıra çok sayıda kadın ve çocuk esir alınmış, hayvan sürülerine el konulmuştu. Ancak komutanın bu hareketi; esir alınan çocuk ve kadınların Müslüman olmaları sebebiyle hoş karşılanmamış, bu kadın ve çocukların esir sayılmayacağına hükmedilerek serbest bırakılmışlar ve yakınları tarafından teslim alınmalarına izin verilmişti (İskender Bey Münşî, 2019: 365). Böylece savaş hukukunun ender olarak uygulandığı teselli verici gelişmelerin yaşanması da bu olay özelinde mümkün olmuştur.

Osmanlı Devleti bir taraftan Safevîlere karşı direnmeye çalışırken bir taraftan da Safevî orduları tarafından ele geçirilen yerlerin geri alınması için çalışmalar yapmaktaydı. I. Ahmed tarafından veziriazamlığa ve serdarlık görevine tayin edilen Cigalazâde Sinan Paşaya, Safevîlerin eline yeniden geçen yerlerin geri alınması görevi verilmişti. Sinan Paşanın hedefinde Revan ve Nahçıvan vardı. Bu arada Ahmed Paşa da emrindeki başıbozuk kuvvetlerle Sinan Paşa'nın emrine girmişti. Bu kapsamda Osmanlı ordusu Safevîlere karşı harekete geçmişti. Şah I. Abbas savaş sahası haline gelmesi muhtemel yerlerde yaşamakta olan halkın göç edilmesini ferman etmiş ve halk bulunduğu yerleri terk etmek zorunda kalmıştı. Sinan Paşa Revan'a geldiğinde şehirdeki halk göç etmiş, yine Culfa halkı da göç etmişti (İskender Bey Münşî, 2019: 373-375). Culfa'daki halkın İran topraklarına göçü için Şah tarafından kendilerine üç gün süre verilmiş, bu süre zarfında şehirden ayrılmayanların öldürüleceğini içeren şahın fermanı kendilerine okunmuştu. Culfa halkı hazırlıksız olduğu için yük hayvanlarını bulamamış ve eşyalarının önemli bir bölümünü alamadan ayrılmak zorunda kalmıştı. Şehir boşaldıktan sonra bu görevi üstlenmiş bulunan Tahmasb Kuli Han'a, şehrin bütün binalarını ve yapılarını yıkma emri verilmiş, bu emir titizlikle yerine getirilmişti. Şehirden çıkan Ermenilerden çok sayıda kişinin Aras nehrini geçerken boğulduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (Arakel, 2005: 51-56). Ermenilerin büyük bir bölümü İsfahan, Gilan, Mazenderan ve Irak-ı Arab taraflarına yerleştirilmişlerdi. Özellikle Gilan ve Mazenderan taraflarına gönderilen Ermenilerin önemli bir kısmı, gerek havanın ve suyun kendileri için elverişli olmaması gerekse bu bölgelerde yaygın bir şekilde devam eden sıtma hastalığına yakalanmaları sebebiyle hayatlarını kaybetmişlerdi. Bunun bir sonucu olarak bu nüfusun geriye kalan kısmı daha sonra başka yerlere gönderilmişlerdi (Sykes, 1915: 266; Felsefi, 1375:1103). Bu sürgün hadisesinde görüldüğü gibi savaşların en büyük acısını bir kez daha siviller çekmişti. Bu esnada Nahçıvan şehri talan edilmiş, binalar yıkılmıştı. Revan'da göç edenler dışında kalan Ermenilerden çok sayıda kişi kışın ağır şartları ve savaş ortamının getirdiği olumsuzluklar yüzünde hayatını kaybetmişti (İskender Bey Münşî, 2019: 373-375).

Ermeniler her ne kadar sürgün döneminde büyük eziyetlere ve işkencelere maruz kalmışlarsa da yerleştirildikten sonra şahın yakın ilgisine ve hoşgörüsüne mazhar olmuşlardı. Kiliseler inşa etmelerine, inançlarını serbestçe yaşamalarına, yöneticilerini seçmelerine müdahalede bulunulmamıştır.

Bunun yanı sıra evlerinden çıkarılan Müslümanların yerlerine Ermenilerin yerleştirildiğini Ermeni kaynakları da teyit etmektedir. Yani Şah I. Abbas Müslümanlara karşı Hıristiyan Ermenileri destekleyen bir politika izlemiştir.²

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı-Safevî savaşları yüzünden sivillerin yaşadığı sefalet çok sayıda örnek mevcuttur. Bunlardan biri Revan Kalesinin Safevîler tarafından geri alınması esnasında yapılan uygulamadır. Nitekim 1604 tarihinde Revan Kalesi Safevî ordusu tarafından ele geçirilirken halka yönelik büyük çaplı bir katliam gerçekleşmiş, bu esnada halktan 3.000 kişi öldürülmüştü (Naîmâ, 2009: 249-270). 1606 tarihinde Gence'yi Osmanlı Devleti'nden geri alan Şah I. Abbas, Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle çok sayıda kişiyi öldürtmüştü. Ermeni kaynaklarında Şahın ordusunun Gence'de büyük bir katliam yaptığına dair bilgiler mevcuttur. Buna göre şehri yağmalayan Safevî ordusu halkı da esir almış ve onları aileleriyle beraber Erivan'a sürmüştü. Şah, Erivan'a Emir Gûna Han'ı tayin etmişti.

1606 tarihinde Safevilere karşı ikinci kez harekete geçen Osmanlı Ordusunun komutanı Cigalazâde Sinan Paşa Van'a gelerek yerleşmişti. Bu esnada ordunun etrafı yağmaladığı ve yakıp yıktığı ile ilgili kaynaklarda çeşitli bilgilere rastlamak mümkündür. Osmanlı ordusu Ömer Ağa adındaki birinin önderliğinde Erivan üzerine yürümüş ancak Emir Gûna Han komutasındaki Safevî kuvvetleri karşısında başarılı olamamıştı. Van'da ise Cigalazâde komutasındaki Osmanlı Ordusu Allahverdi Han'a karşı yenilgiye uğramıştı. Akabinde Safevî ordusu şehri yağmalamış, erkekleri öldürmüş, kadınları ve çocukları esir almıştı. Böylece Safevîlerin eline geçmiş bulunan yerleri geri almak üzere 1605'te Van'a, 1606'da Sufıyan'a gelen Cigalazâde Sinan Paşa her iki seferinden de sonuç alamayarak yenilgiye uğramıştı. Ancak savaş alanı haline gelen bu topraklarda yaşamakta olan siviller her zaman olduğu gibi en büyük zararı yaşayan kitle olmuştur. Erkekler ölüm ve sürgüne maruz kalmış, çocuklar kaçırılmış, topraklar talan edilmiş, şehirler yağmalanmış, ekinler yok edilmiş ve hayatta kalanlar orduların ihtiyaçlarını karşılamaya mecbur bırakılarak daha da yoksullaştırılmışlardı (Arakel, 2005: 27, 65, 66, 77). Şah I. Abbas'ın uygulamaları hemen her yerde benzerdi. Nitekim 1607'de Şirvan Vilâyetindeki Şemah Kalesini ele geçiren Şah, kalede direnen halkı öldürmüştü (Aydoğmuşoğlu, 2011: 1331, 1332). Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'ne bağlı bazı Kürt kabilelerinden çok sayıda kişiyi de katletmişti (Nejad, 1986 :182; Arakel, 2005: 79).

Şah Abbas 1614 tarihinde Osmanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle Şirvan, Gence ve Karabağ bölgelerinde yaşamakta olan çok sayıda aileyi ülkenin iç kesimlerine sürgün etmişti (Aydoğmuşoğlu, 2011: 1332). Safevî ordusu 1614-1615'te Gürcistan'ın Kahti bölgesine girmiş, halk itaat etmediği için şehir yağmalanmıştı. Kadın ve çocukların esir edilmesine karar verilmiş, böylece otuz bin esir ve kırk bin sığır ve koyun ele geçirilmiştir. Bu mesele İran kaynaklarında, "bu büyük işin de büyük sevabı otuz bin kâfirin İslam dinine girmesi oldu. Şüphesiz ve tereddütsüz bu da Hazretin ömür ve devletinin

² Şah Abbas'ın, Hıristiyan Ermenilere yönelik politikalarını eleştirenlere verdiği cevap ve onlara yönelik izlediği politkanın temelinde yatan düşünce kendi ağzından şu şekilde anlatılmaktadır: "Onlara olan geçici ve boş sevgime kızmayın. Beni suçlamayın, çünkü onları topraklarımıza zorla getirdim. Onların yararına değil, bizim yararımıza çok para, emek, hile harcadım. Toprağımıza fayda sağlayacaklar, nüfusumuzu artıracaklar. Kendi topraklarından bizim topraklarımıza sürülen Hristiyanları öldürürseniz, bizim inancımızı kimse kabul etmez. Sadece bizden korkmalarını ve gizlice birer birer kendi topraklarına kaçmalarını sağlardı. Böylece tüm çabalarımız boşa gidecek. Onlara sevgimi yağdırarak topraklarımızda kalacaklar. Ermenistan'da doğup buraya getirilen ihtiyarların hepsi ölecek, fakat onların bizim memleketimizde doğan torunları, isteyerek ve bizim teşvikimiz olmaksızın, dinimize dönecekler. Bu nedenle, halkımızın refahına özen gösterirseniz, beni taktir edersiniz." Bkz. Arakel, *The History Vardapet Arakel of Tabriz*, p. 51- 56.

artmasına ve dünyada ve ahirette kurtulmasına sebep olacaktır” şeklinde yer almaktadır (İskender Bey Münşî, 2019: 661). İnsanların öldürülmesinin, esir ve sürgün edilerek sefaletle marûz bırakılmasının Allah tarafından ödüllendirileceği şeklindeki sapkın düşünce, savaşı çare görenlere güç vermiş olmalı ki, Şah I. Abbas, kendi döneminde aşiretlerin yerini 14 kez değiştirmiş, en az 100 bin aileyi göç ettirmişti (Pery, 1975: 202, 208). Burada tek teselli göçe mecbur bırakılanların yerleştirildikleri yeni yerlere yıllar sonra bile olsa uyum sağlayarak hayatta kalmayı başaramış olmalarıdır.

Osmanlı ordusunun da benzer yöntemler uyguladığı yukarıda ifade edilmişti. H 1026/M 1617 senesinde Diyarbakır taraflarından İran’a harekât hazırlığında olan ve Rum Serdarı Halil Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu beraberindeki bazı aşiret ve Tatar askerleriyle Şehrizer ve Kerkuye taraflarını yağmalamışlardı. Mallarına el koydukları halkın dağılmasına yol açmışlardı. 1615 tarihinde Osmanlılar, Safevîlerle olan ortak sınır bölgelerine asker göndermişti. 1618 tarihli Serav Antlaşması ile sonuçlanacak bu olan bu süreçte, Safevîler Erzurum, Van ve Osmanlı ordusunun geçeceği diğer yolların üzerini “bütün konuşan ve konuşmayan, yaşayan mahluklardan temizleyip, o civarda yiyecek ve işe yarar hiçbir şeyi bırakmamaya” karar vermiş ve bu iş için Karçakay Han görevlendirilmişti. Erzurum, Safevî ordusu tarafından ele geçirildikten sonra vilâyetin her tarafı yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştı. Mahsulü de yok eden Safevî ordusu Van’a yönelmişti. Bu sırada Van Beylerbeyi olan Mehmed Paşa Tekelu ile Kürt beyleri arasında ihtilaf doğmuş ve çıkan çatışmada hem Mehmed Paşa hem Çekari Aşireti lideri Yahya Bey ölmüştü. Bu durumu fırsat bilen Kurçakay Bey Van’ı yağmalama imkânına kavuşmuştur (İskender Bey Münşî, 2019: 4-8, 9, 10).

1617 yılında Serdar Halil Paşa’nın faaliyetlerine karşılık Şah I. Abbas, Kurçakay Han’a emir verip Osmanlı ordusunun lojistik olarak destek alamaması için Erzurum ve Van Kalelerini yağmalatmıştı. Hatta Kurçakay Han o bölgelerde ziraat yapma imkânını tamamen ortadan kaldırmakla kalmamış, insanların hayatta kalabileceği asgarî şartları dahi ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla sınır boylarında yaşayan ahâlî için bu savaşlar büyük bir yıkıma dönüşmüştü. Çünkü gerek Osmanlı gerekse Safevî kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bu türden faaliyetler zaman zaman yağma ve tahribata dönüşmekteydi. Şah Abbas’ın Osmanlı Devleti’nin doğu vilâyetlerine yaptırdığı yağma akınları, saldırılar ve bunların neticesinde meydana gelen tahribat ile tarım arazileri büyük zarar görmekte, böylece ekonomik ve sosyal hayat büyük bir zaafa uğramaktaydı. Yine asayişsizlik ve can güvenliği tehlikesi arttığından bölgedeki istikrar da ortadan kalkmaktaydı (Aydoğmuşoğlu, 2011: 265).

Sivillerin savaşıardan dolayı yaşadıkları acıyı Bağdat’taki hâkimiyet mücadelesinde de görmek mümkündür. Bu süreçte Bağdat yeniçeri komutanları arasındaki fıkri ayrılıkları ve menfaat çatışmaları da şehre büyük zararlar vermekteydi. Halkın hayatını olumsuz yönde etkileyen olaylardan biri olan bu meselede Bağdat Yeniçerilerinin Ağası Mehmed Kanber ve yine önemli ağalardan Bekir Subaşı merkeze itaat etmeyerek başlarına buyruk davranmaktaydılar. Bu ağalar arasındaki çatışmalarda Bağdat ciddi zararlar görmüştü. Bağdat Kalesini ele geçiren Bekir Subaşı muhaliflerin ev ve eşyalarını yağmaladığı gibi Ebu Hanife’nin mezarına da zarar vermişti. Irak-ı Arab memleketine hâkim olan Bekir Subaşı zorbalıklarına devam etmiş ve halka zulümde sınır tanımamaya başlamıştı. Servet sahibi olanların mallarına el koyan Bekir Subaşı, o civarda ticaret yapan kafilelere saldırarak mallarını yağmalamıştı. Halka işkence eden ve emrindeki ordunun yaptığı zulme seyirci kalan Bekir Subaşı Bağdat’ı yaşanmaz hale getirmişti. H 1032/M 1622’de meydana gelen kıtlık halkın durumunu daha da zorlaştırmıştı. Böylece yüz bin civarında insan yurdunu terk ederek Safevî ülkesine göç etmiş, halkın bir kısmı

çocuklarını satmak zorunda kalmıştı. Yardıma muhtaç bir duruma düşen halkın bir bölümü ise dilencilik yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bu isyanı bastırmak için bu esnada Diyarbakır'da bulunan Hafız Ahmed Paşa'yı görevlendirmişti. Kürtlerden de destek alan Hafız Ahmed Paşa Bağdat Kalesini kuşatmış ve Bekir Subaşı zor durumda kalmıştı. Şah I. Abbas'a müracaat eden Bekir Subaşı kendisine itaatini bildirerek yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Safi Kuli Han idaresindeki Kızılbaş ordusu harekete geçerek Bağdat yakınlarına gelmişti. Bunu haber alan Hafız Ahmed Paşa kendisi 30 bin, Safevî ordusu yedi bin civarında bir sayıya sahip olduğu halde kaleyi Bekir Subaşı'ya terk ederek geri çekilmişti. Bağdat taraflarını ele geçirmek üzere harekete geçen Şah, buranın idaresini Bekir Subaşı'ya vererek onu taltif etmişti. Ancak buna rağmen Bekir Subaşı kaleyi tahkim etmiş ve Şah I. Abbas'ın ordularına karşı hileli yöntemler kullanarak savunmaya başlamıştı. Musul Ordusu zahire ile yardıma gelmiş olduğu halde Bekir Subaşı fazla direnememiş ve 1624 yılında Bağdat şehri kalesi ile birlikte Safevîlerin eline geçmişti. Vilâyetin idaresi ise Safi Kuli Han'a verilmişti. Böylece halk nispeten rahat bir ortama kavuşmuştu (İskender Bey Münşî, 2019: 90, 102-113). Böylece Safevîler Osmanlı Serdarı Cigalazâde Sinan Paşa'yı Tebriz'de yenilgiye uğratmış ve 1612'de yapılan antlaşmaya aykırı olarak askeri harekâta devam ederek 1624'te Kerkük, Şehrizar, Kerbela, Necef ve Bağdat'ı ele geçirmiştir (Gündüz, 2008: 454). Osmanlı Devleti Bağdat'ı geri almak üzere 1625 yılında Sadrazam Hafız Ahmed Paşa ve 1629 yılında Sadrazam Hüsrev Paşa komutasında iki kez sefere çıkmış ancak başarılı olmamıştır (Qadir, 2019: 226).

Sonuç

Gerek geçmişte gerekse günümüzde meydana gelen savaşların, sivillerin ölümü, yaralanması, göç etmeleri gibi tahripkâr sonuçlar doğurduğu gibi, yerleşim yerlerinin yaşanamayacak derecede yıkılıp yıkılmasına yol açtığı da gözlemlenebilmektedir. Haliyle bu durumun, ülkelerin ve sâkinlerinin yoksullaşmasına ve büyük bir sefaletle dâçar olmalarına yol açtığı da ortadadır. Şah I. Abbas döneminde Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında yaşanan savaşlarda başta sınır bölgelerinde olanlar olmak üzere savaş alanı haline gelen yerlerdeki siviller büyük bir mağduriyete uğramışlardır. Şah Abbas'ın uzun sayılabilecek saltanatı yıllarında iki devlet arasında meydana gelen çatışmalarda binlerce sivilin hayatını kaybettiği, binlercesinin yaralandığı ve daha fazla sayıda kişinin de göç etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu savaşlarda yerleşim yerlerinin ve geçim kaynaklarının büyük oranda tahrip olması da ayrıca sivillerin sefaletini daha da arttırmıştır. Dikkati çeken başka bir konu da, sivillerin savaşlardan etkilenme şekillerinde fazla bir değişiklik olmamış olmasıdır. Bu çalışma sonucunda; büyük teknolojik gelişmeler, savaş usullerindeki muazzam değişiklik, gelişmiş silahlar ve şartlara rağmen geçmişten günümüze kadar yaşanan savaşlarda sivillerin savaşlardan etkilenme şekillerinin geçmişteki ile büyük benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Ülkeleri istilâ edenler de, buna maruz kaldığı için kendini savunular açısından da bir başarı söz konusu olmamıştır. Nitekim barış antlaşmaları ile sonuçlanan çatışmaların ilgili coğrafyaya kalıcı bir barış getirmediği ve günümüze kadar ülkeler arasındaki menfaat çatışmalarının farklı şekillerde devam ettiği görülmektedir. 1587-1629 yılları arasında yarım asra yakın bir zaman dilimine denk gelen Şah I. Abbas'ın saltanat dönemi boyunca da taraflar birçok kere karşı karşıya gelmiş, zaman zaman barış antlaşmaları yapılmış, ancak kalıcı barış sağlanamamıştır. Bu da, savaşların sivillerin hayatını ve barışı teminat altına alıp almadığı hatta sivillerin hayatını ve barışı teminat

altına alan seçenekler arasında yer alıp almadığı gibi konular üzerinde bir kez daha düşünmeyi gerektirmektedir.

Kaynaklar

a-Arşiv Belgeleri

BOA. A. DVNSMHHM.d-61/76.

BOA. A. DVNSMHHM.d-63/24, 25, 48, 49, 52, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 65

BOA. A. DVNSMHHM.d-64/573.

b-Araştırma-İnceleme Eserler

Aka, İ. (2003). Anadolu'dan İran'a Göçler. *Tarihden Günümüze Türk İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya), Bildiriler Kitabı (ss.56-63)*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akdağ, M. (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*. Ankara:Barış Yayınları.

Arakel, V. (2005). *The History Vardapet Arakel of Tabriz*. (Translation: George A. Bournoutian). Calofornia: Mazda Pulisher.

Atâullah-ı Hasanî (2003). İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı-İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1639. (çev. Derya Örs), *Tarihden Günümüze Türk İran İlişkileri Sempozyumu, (16-17 Aralık 2002, Konya), Bildiriler Kitabı (ss. 15-31)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın dinî siyaseti. *Turkish Studies*, Volume, 6/3, Summer, s. 1329-1337.

----- (2011) Şah Abbas (1587-1629) devrinde İran'da sosyal ve kültürel hayat. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış, s. 261-276

----- (2012). Şah Abbas devrinde (1587-1629) İran'da ticarî hayat. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Erzurum, s. 365-386.

Bayatlı, N.(1999). *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, T. (2008). Safeviler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi DİA içinde* (Cilt 35, ss. 451-457). İstanbul.

Felsefi, N. (1375). *Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Ervel-III*, Tahran:İntisârât-ı İlmî.

Haneda, M. (2016). Safevi hassa birliklerinin tekâmülü. (çev. İlker Külbilge), *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. II/1, Temmuz, s. 125-150.

İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi-I*. (çev. Halil Berktaş), İstanbul: Eren Yayıncılık.

İskender Bey Münşi-yi Türkmen. (2019). *Târih-i âlem ârâ-yi Abbâsî, II. Cilt*, I, II. Kitap, III. Cilt, (çev. Ali Genceli). (haz. İsmail Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kılıç, R. (1999). Osmanlı padişahı III. Murad ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması. *Bilig-10, Yaz*, s. 49-99.

Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran siyâsî münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul:İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

MAVOR, L. L. D. W. (1797) *Historical account of the most celebrated voyages, travels and discoveries, from the time of Columbus to the present period*, Vol. XVII, London:Printed for E. Newbery.

Nejad, N. N. (1986). *XVI. asırda İran kaynaklarına göre Osmanlı-Safevî münasebetleri (1502-1590, 1620)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.

Nesibli, N. (2002). Osmanlı-Safevi savaşları, mezhep meselesi ve Azerbaycan. *Türkler (VI. cilt içinde ss. 893-898)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Özçelik, E. (2021). Acem serhaddinde Cafer Paşalar: Tebriz ve Şirvan Eyaletlerinin muhafazası (1583-1591). *Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.18 Güz 2021, s. 139-193.
- Perry, J. R. (1975). Forced Migratio in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Iranian Studies*, Volum VIII, Autumn, No. 4, p. 202, 208.
- Qadir, H. M. (2019). Bir şehir iki devlet: Osmanlı ve Safevi kıskacında Bağdat (XVI-XVII Yüzyıllar). *Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 21, s. 219-232.
- Savory, R. (2021). *Safeviler devrinde İran*. (çev. Özgür Kolçak). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Selânikî Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selânikî-I*, (Haz. Mehmet İpşirli). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soofızadeh, A. (2018). Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi rekabeti (1555-1618). *OTAM*, S. 43, Bahar, s. 165-179.
- Sümer, F. (1988). Abbas I, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, DİA* (I. cilt içinde ss. 17-19).
- Sykes, P. M. (1915). *A History of Persia-II*. London:Macmillan & Co. Ltd.